

<https://doi.org/10.62837/2025.2.274>

BİLQEYIS MƏHƏMMƏD QIZI ƏLİYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin,
Türkologiya kafedrasının dissertantı,
Dünya ədəbiyyatı kafedrasının laborantı, saathesabı müəllimi
Zahid Zəlilov küç 23
aliyevabilqeyis123@gmail.com

TƏNZİMAT DÖVRÜ VƏ ƏHMƏD HƏMDİ TANPINAR

Xülasə

Məqalədə Türkiyə ədəbiyyatının modernist yazıçısı Əhməd Həmdi Tanpınar köklərinə, Şərqə dərinlən bağlılığı qeyd olunmuşdur. Yazıçı özü də qeyd etmişdir ki, köksüz olan hər şey dəniz üzərində üzən nəsnələrə bənzəyir. Bununla birgə yazıçı köklərə dayanaraq inkişaf etməyin, modernləşməyin tərəfdarı olmuşdur. Onun əsərlərində obrazlar çox zaman üç istiqamətə bölünür. Yeniliyi qəbul edə bilməyənlər, qədimi unudub tamamilə Avropalaşanlar, köklərinə sadıq qalaraq yeniləşməyə can atanlar. Onun məşhur romanı olan “Hüzur” və yaxud “Könül rahatlığı” romanından “İhsan” obrazı sonuncu qeyd etdiyimiz istiqamətin ən bariz nümunəsidir. Məlum olduğu kimi, TənziMAT dövrü özü ilə cəmiyyəti izah olunan üç istiqamətə bölmüşdür. Yazıçının “XIX əsr Türkiyə ədəbiyyatı” kitabında həmin dövrlə bağlı tənqidi fikirlər özünü göstərmişdir.

Açar sözlər: TənziMAT, Qərbləşmə, ədəbiyyat, roman, dövr, cəmiyyət

ПЕРИОД ТАНЗИМАТА И АХМЕТ ХАМДИ ТАНПЫНАР

Бильгейс Мухаммед Алиева

Модернистский писатель турецкой литературы Ахмет Хамди Танпынар глубоко привязан к своим корням и Востоку. Сам писатель отмечал, что все без корней похоже на предметы, плывущие по морю. В то же время писатель был сторонником развития и модернизации, стоя на истоках. В его работах изображения часто делятся на три направления. Тех, кто не может принять новое, тех, кто забывает старое и становится полностью европейцем, тех, кто стремится к инновациям, оставаясь верным своим корням. Персонаж «Ихсана» из его знаменитого романа «Хузур» является наиболее ярким примером направления, о котором мы говорили последним. Как известно, период Танзимата разделил общество на три описанных направления. В книге писателя «Турецкая литература XIX века» высказаны критические взгляды на тот период.

Ключевые слова: *Танзимат, вестернизация, литература, роман, эпоха, общество.*

SUMMARY

TANZIMAT PERIOD AND AHMET HAMDI TANPINAR

Bilgeis Muhammed Aliyeva

The modernist writer of Turkish literature, Ahmet Hamdi Tanpınar, is deeply attached to his roots and to the East. The writer himself noted that everything without roots is like objects floating on the sea. At the same time, the writer was a supporter of developing and modernizing by standing on the roots. In his works, images are often divided into three directions. Those who cannot accept the new, those who forget the old and become completely European, those who strive for innovation while staying true to their roots. The character of "İhsan" from his famous novel "Huzur" or "Konul rahatlığı" is the most obvious example of the direction we mentioned last. As it is known, the period of Tanzimat divided the society into the three described directions. In the writer's book "19th century Turkish literature", critical views about that period were expressed.

Key words: *Tanzimat, Westernization, literature, novel, period, society*

Giriş. Tənzimat qərbləşmə və modernləşmə prosesində ən mühüm keçid dövrüdür ki, bu da Osmanlı dövlətində baş verən sosial, iqtisadi, mədəni dəyişikliklərin sürətlənməsi, eləcə də bu dəyişikliklərin kökü və əsası olmuşdur. Dövlətin Qərbləşməyə qərar verdiyi 1699-cu ildə ikən ədəbiyyatın yenilənməyə başlamasını 1839-cu ildə Tənzimat fərmanının elanı ilə bağlamaq üzrərində çox düşünülmədən verilmiş bir qərardır. (7, 9)

Tənzimat fərmanı əsasında Qərb, Türkiyə cəmiyyətində modernləşmənin bir model kimi qəbul edilmişdir. Bu fərman, Qərbin iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni planda Osmanlı İmperiyası üzərində üstünlüyünün açıq şəkildə bəyan edilməsi idi. İngilislərlə ticarət sazişinin bağlanması çox mühüm bir hadisə olmuşdur. Qeyd etmək olar ki, bu razılaşma ilə imperialist güclər, əsasən də İngiltərə Osmanlı siyasətini öz suverenlikləri ilə uyğunlaşdırmışdır. Dövr ilə əlaqəli istər siyasi, istərsə də ədəbi fəaliyyətlə məşğul olan tədqiqatçılar Tənzimatı qərbləşmə, avropalaşma adlandırmışlar. N.S.Banarlının dediyinə əsasən “Avropa təsiri bir baskı şəklində özünü göstərdi. Bu baskı, sanki Şərqdə heçnə yoxmuş kimi hər nəyi yenidən başlamaq şəklində fəaliyyətini davam etdirmək istəyirdi” (1, 113) Həqiqətən də, Tənzimatın qurucu beyinlərindən biri olan və həmin dövrün xarici işlər naziri olan Mustafa Rəşit Paşaya Britaniyada kommersiya imtiyazları verilmişdir. Qərb, Osmanlı İmperiyasını əsrlər boyu Avropaya qarşı qoruyan

iqtisadi və kommersiya qanunları və təcrübələrini istəyir və Osmanlıların yalnız bu şəkildə inkişaf edə biləcəyini və Avropa dövlətləri kimi güclü iqtisadiyyata sahib olduğunu vədini verməkdə idi. Mustafa Rəşit Paşa, II. Mahmudun bu məsələ ilə bağlı narahatlığına qarşı, Qərbin dəstəyi və rəhbərliyi ilə o, Sultanı sənayeləşmənin Qərb dövlətləri kimi qısa müddətdə uğurlar əldə edəcəyinə inandırmışdır. Bununla belə, sənayeləşmə üçün Avropadan gətirilən ekspertlərin və texniki işçilərin tövsiyələrinə uyğun olaraq alınan ciddi xarici yardıma baxmayaraq, arzu olunan nəticələr əldə edilə bilmədi. Heç bir inkişaf proqramı və planı olmadığı üçün və investisiyalar üçün alınan borclardan əldə edilən pullar saray və onun ətrafı tərəfindən demək olar ki, talan edilir, 1858-ci il torpaq qanununu həyata keçirmək üçün lazım olan işlərə pul yatırtmaq əvəzinə, dövlət borcları ilə yeni bir saray tikilir (10). Sazişə görə, Türkiyə, Britaniya ticarət anlayışından sonrakı dövrdə Palmerson fransız həmkarı vasitəsilə Mehmet Əli Paşaya təzyiq göstərəcək və sözügedən ticarət sazişinin tələblərinin Misirdə etibarlı olmasını təmin ediləcəkdə. 1838-ci ildə Müqavilənin maddələrini araşdıran Mehmet Əli Paşa, müqavilənin müddəalarını Misirdə tətbiq ediləcəyini bildirdi. Bu müqavilədən sonra bir neçə il ərzində eyni imtiyazların digər Qərb ölkələri üçün tanınması addım-addım iflasa səbəb olmuşdur. “Türk sözləri ilə desək, xeyirli tənzimləmə” də adlandırılan Tənzimat-Hayriyə sözügedən kommersiya razılaşması ilə təqdim edilən bəzi qaydaların əhatə dairəsini genişləndirdi və dövlətin özü tərəfindən bu qaydaların davamlılığına zəmanət verdi. Tənzimat fərmanı ilə, müsəlman və qeyri-müsəlman fikir ayrılıqlarından asılı olmayaraq, Osmanlı təbəələrinə verilən hüquqların həddi 1856-cı ildə İngiltərə və Fransaın təzyiqləri ilə Paris sazişini imzalayan İslahat fərmanında daha da genişləndirildi. Həm Tənzimat, həm də İslahat fərmanları araşdırıldıqda, qəbul edilən qərarların əksəriyyətinin qanuni, kommersiya, maliyyə və siyasi olduğu görünmüşdür. Bu proses, xüsusən də Osmanlı subyektlərinin erməniləri və yunanları arasında, “ilk kapitalist kapitalının yığılmasının follik xidmətinə və kapital formalaşması xarici dövlətlərin təşviqi ilə qısa müddətdə Qalata banklarına çevrildi (10). Tənzimat islahatlarının əsas beyinləri hesab edilən Mustafa Rəşit Paşa, Əli Paşa və Fuat Paşa 1850-1860-cı illər arasında mühüm islahatlar müvəffəq olmuşdular. Mənbələrdə Əhməd Cəvdət Paşanın nüfuzlu müşavir və Mithat Paşanın böyük dövlət islahatçısı kimi adları xüsusilə qeyd olunmaqdadır. Qeyd olunulanlarla yanaşı, bu dövr eyni zamanda Osmanlıların Qərblə ən yüksək səviyyədə dinc, mədəni əlaqələr qurmağa başladığı bir dövr kimi qiymətləndirilmişdir. Sultan Əbdüləzizin 1867-ci ildə Fransa və İngiltərəyə səfərləri dövr üçün yenilik oluşdur. Bu səfərlərlə ilk dəfə Osmanlı Sultanı Avropa torpaqlarına doğru dinc addım atdı. Zürcərin ifadə etdiyi müsbət inkişafı inkar etmək mümkün olmasa da, Tənzimat və İslahat fərmanları ilə başlayan proseslər sosial-mədəni planda arzu olunan nəticələrin olmaması artmağa başlamışdır. Tənzimat dövrü mənfi və müsbət hadisələrlə Türkiyə tarixində iz qoymuşdur.

Cəmiyyət mövcud vəziyyətdə yaranmış böhranın səbəblərini müxtəlif səbəblərdə görmüşdür. Beləki, bir qrup böhranın səbəbini orduda, bəziləri administrasiyanın əlində, bəziləri Osmanlı administrasiyasının strukturunda, bəziləri isə İslamdan uzaqlaşmaqda səbəbini görmüşdür. Qərbin cəmiyyətə nə gətirdiyi və nə tələb etdiyi, şiddətli mübahisələrə səbəb olmuşdur. Xüsusən də ziyalıların belə vəziyyətdə yeni böhrandan xilas olmaq üçün keçmişdə olduğu kimi Qərbə qalib olmaq kimi fikrinə zəmin yaratmışdır. Tənzimat həm də Avropa mədəniyyətini Osmanlı xalqı üçün qəbul etdirmək yolunda dövlətin atdığı bir addım kimi qiymətləndirmək olar. Avropalaşmağa doğru gedən yolda qərb ədəbi modelinə əsaslanan yeni ədəbi mühit yaranmağa başlamışdır. Nəticədə Avropa ədəbiyyatının türk ədəbiyyatına həm forma, həm də məzmun baxımından təsirini əks etdirən Tənzimat ədəbiyyatı formalaşmışdır. Tənzimat ədəbiyyatı Avropa ədəbi modelinin Türkiyədə qəbulu və inkişafı idi. Türkiyədə Tənzimat ədəbiyyatı Şinasi ilə başlamış və 1895-ci ildə Sərvəti-fünun. ədəbi məktəbinin yaranması ilə başa çatmışdır.

Əsas. Ə.H. Tanpınara görə Tənzimat, Osmanlının Şərq islam mədəniyyətindən Qərb mədəniyyətinə keçid dövrünün adıdır. Yazıçı bu keçidi eyni zamanda mədəniyyət çatışması da adlandırır. Ona görə mədəniyyət dəyişiminin gətirdiyi çatışma, 1826-cı ildə Yeniçəri ocaqlarının aradan qaldırılması ilə başlamışdır. Qeyd olunduğu kimi Tənzimat fərmanının elan olunması ilə dövlət qurumlarının, cəmiyyətin yavaş-yavaş Avropalaşması demək idi. Modernləşmə, 1876-cı ildə birinci, 1908-ci ildə ikinci məşrutə dövrələrində yetkinləşərək Cümhuriyyətin elanı ilə başlayan inqilabların təsiri ilə müasir dövrdə öz təsirini göstərmişdir.

Ustadı Yəhya Kamalın əsas mirascısı olan Əhməd Həmdü Tanpınar Şəq-Qərb ikilisinin maaddi dəyərlər ilə mənəvi dəyərlər qarşılığında müzakirəsin etmişdir. (8, 777)

Yazıçı, Osmanlı İmperatorluğunun ard-arda baş verən müharibələr altında dağılması, dünyəviliyin və xalqçılığın verilən qanunlarda yer alması, qadın azadlığı, qadın və kişi bərabərliyi yalnız qarbləşməni mədəniyyət çarpışmasının bir parçası saymışdır. Bu səbəbdən də Tənzimat dövründən sonra yaranan alafranlıq, alışqanlıq halına gəlmiş yeno baxış tərzə cəmiyyəti öz tarixindən uzaqlaşdırmışdır. Ə.H. Tanpınar qeyd etmişdir ki, köksüz olan nəsnelər, sanki uçurumdan sonra dənizin üzərində üzən dağitılar kimidir. Yazıçı milli bir həyatın formulunu verərəkən belə qeyd etmişdir. “Milli həyat, davam edərək dəyişmək, dəyişərək davam etmək deməkdir”. (tanpınar, 23 . 2001)

Yazıçı burada ədəbiyyatçı kimi kənara çəkilərək, həmin dövrün mənzərisini qıraqdən müşahidə edərək təhlil aparmışdır.

Yazıçının fikirləri Tənzimat dövründə əsas qoyulan Cümhuriyyət dövründə bir az daha irəli gedən modernləşmənin çatışmazlıqları cəmiyyətin zehniyyəti ilə uyuşa bilməməsində idi. Yaranmış yeni alafranca mühitində insanın milli köklərindən uzaqlaşması yalnız avropalaşmanın səbəbi idi. Tanpınar, Berqsonqun

fikirlərinə əsaslanır. Yazıçının həmin mühitin yaratdığı cəmiyyətin düşüncəsinə münasibəti belədir ki, keçmişin və mövcud zamanın daxilində gələcəyi yaradacaq həyat həmləsi mövcud olmalıdır. Ə.H.Tanpınar müəllimi Yəhya Kamalın tarixilik və davamlılıq düşüncəsinin təsiri ilə Osmanlının Qərbləşmə meylinə tarixiliyin qorunmasının tərəfdarı olmuşdur. Yazıçıya görə, hər bir böyük mədəniyyət, özündən əvvəlki dönmə mifləşdirdiyi kimi, qəhrəmanları seçməkdə və tarixilik daxilində, öz daxili düşüncəsini insan və toplum təsəvvürünü əks etdirən böyük düşüncələri rəhbər tutmalıdır. Burada yazıçının romanlarında da hakim olan zaman kəsiyindən söhbət gedir. Yazıçının əsərlərində zaman məhfumu, böyük metafizik Berqsonun düşüncəsinə uyğunlaşır. Ə.H.Tanpınara görə zaman , keçmiş, mövcud indiki və gələcək həlqəsində dövr etməkdədir. Yazıçı Tənzimat dövrünə münasibətini bildirərkən zaman həlqəsinin parçalanmasından söz açmışdır. Ona görə parçalanan hissə, unudulan keçmişdir. Bu da Tənzimat dövründə yaranmış alafranca mühitində avropalaşmağın cəmiyyət tərəfindən düzgün mənimsənilə bilməməsi idi.

Tanpınar “Milli Ədəbiyyata Doğru” başlıqlı məqaləsində şanlı bir keçmişə hər yönü ilə təsvir edir: “Bizim geniş və şərəfli tariximiz boyu kiçik yaşlardan başlayaraq genişlənən, zənginləşən, ləğv edilən, şaxələnən bir sənətimiz, ədəbiyyatımız var idi. Yaşadığımız həyatda və onun şəraitində bu sənət və ədəbiyyat vəhdət təşkil edirdi” (9). O, bu birliyi təşkil edən şərtlərə və bu vəhdətin formalaşma mərhələlərinə heyranlıqla yanaşır: “Bizim köhnə dünyamız dar, kiçik və çoxlu nadan nöqtələri vardı, amma tam, monolit idi və biz onun hər küncünü özümüz düzüb, özümüze gətirmişdik. onu təşkil edərkən mənəvi mənliyi varlığa çevirir. Şübhəsiz ki, biz onu hazırlayarkən çox şey götürdük. Amma bu alış bütöv bir tarixin davamı idi və biz onu alarkən formalaşdıq. Biz elə bir şeir dili yaratdıq ki, o, dəstəklədiyi elementlər baxımından çox süni olsa da, heyvətəməz dərəcədə rəngarəng, nüanslı və işlənmə baxımından zəngin idi. Tarixi, inancları, etnik xüsusiyyətləri, adətləri, adətləri, mənzərəsi, nağılları, toxunduğu hər şeyə nağıl və xəyalpərəst ləzzət qatan minlərlə xüsusiyyəti ilə qədim və əfsanəvi Asiya bu dili bir ilham və şəfa xəzinəsi kimi bəsləmişdir, və bu xəzinə bizim irqimizin canlılığını yaşıdan min cür hadisələrin axışında yarandı”(9). Belə bir ab-havanın yaradacağı şeir dili də mükəmməl olacaq: “Və bu şeir dili tarix boyu saxtalaşdırılmış, incələnmiş, rəng və həssaslıq tapmışdır. Bu şeirin ancaq ən mükəmməl sənətlərdə tapıla bilən bir musiqisi, ifadə tərz, mövzusuna yanaşması, əşyaları və ruhları dərk etmək vardı”. Tanpınar isə heyran olduğu və hər şeyi ilə ənənəni əhatə etdiyi “keçmiş” adlı bu quruluşun tərk edilməsindən olduqca narahatdır.

Məqalələrinin birində 'keçmişdəki qaynaqlar'dan bəhs edən Ahmet Hamdi Tanpınar klassik ədəbiyyatı nəzərdə tutduğunu söyləyərək yazısının davamında bunları qeyd etdi: Əsərlərinə sahib çıxan millətlər, yəni öz keçmişində yetkin sənət və ədəbiyyat ənənələrinə sahibdirlər. Bu arada Tanpınar bir ədəbiyyat və sənətin

“yalnız öz ənənəsi daxilində” yenilənə biləcəyini iddia edərkən, divan poeziyasına işarə edir.

Əhməd Həmdi Tanpınar Tənzimat dövrünün nəticələrini təhlil edərkən ədəbi nümunələrə, janrlarla, yazıçıların bu dövrdən bəhrələnərək yazdığı əsərlərlə bağlı öz fikrini həmin dövrü təhlil edərək, XIX əsr Türk ədəbiyyatı tarixi adlı kitabında bildirmişdir. Burada Tanpınar nəsr şəklində yazılmış ədəbi nümunələrin təhlilini verərkən ilkin olaraq qeyd olunan dövrün poeziyasından başlamışdır. Tənzimat fərmanı elan olunduqdan sonra yazıçıların Qərb mədəniyyətinə üz tutmasına baxmayaraq köhnə şeir forması həmin dövrdə sıradan çıxmamışdır. Bu səbəbdən yazılan poeziya nümunələri nə tam olaraq şərq şeri xarakteristikasında nə də sırf Qərb formatında olmuşdur. Digər səbəblərdən biri də qədim mədəniyyətin Avropa dünyagörüşü ilə üst-üstə düşə bilməməsi idi. Ə.H.Tanpınar nəsr şəklində yazılmış bədii nümunələrin uğursuzluğunun səbəblərini araşdırarkən, mükəmməl nəsrin əsas istifadəsi olan tarixilik və fəlsəfilik prinsipində rast gəlinən qeyri-adekvatlıqları vurğulamışdır. Müvafiq olaraq, İslam dininin təsiri altında olan şərq ədəbiyyatında tarixi faktlardan istifadə demək olar ki çox az olmuşdur. Tənzimat dönməindən yazılmış əvvəlki bədii nümunələrdə Allahın, peyğəmbərin, sultanın tərifləri əsas olmuşdur. Bu səbəbdən də Qərb modelini mənimsənilməsi və ona uyğun roman yazılması Tənzimatın ilkin dövrlərində natamam olmuşdur. Yazıçı Qərb və Şərq ədəbiyyatında nəsr əsərinin strukturunun müqayisəli təhlilini verərkən əsərdə kompozisiyanın düzgünlüyündən söz açmışdır. Kompozisiya baxımından Qərb və Şərq ədəbiyyatı arasında da böyük fərqlər var. Qərb kompozisiyası öz perspektivindən əhəmiyyət qazanan elementləri vurğulasa da, Şərq ədəbiyyatı hər bir detallı eyni şəkildə vurğulayan düz bir xətt irəliləyir. Müəllif Şərqdə roman janrının çatımazlıqlarını qeyd edərkən əsərdə verilən obrazın real həyata inamının olmaması, psixoloji marağın olmaması, mifik obrazlara yer verilməsi, geniş metaforadan istifadə edilməsi ilə izah vermişdir. Qərb ədəbiyyatında romanda qoyulan problem konkret bir insanın taleyi ilə verilir. Real həyatdan alınan bir matreal romana mövzu olur. Bundan əlavə, burjuaziyanın inkişafının olmaması və kişilər və qadınlar arasında münasibətlərin olmaması köhnə ədəbiyyatın inkişafına mane olan amillər arasında idi. Tanpınarın sözlərinə görə, ümumi ornamentlə boğulan köhnə nəsr də plastik sənət və rəssamlığın təsirindən məhrum edilib. Digər tərəfdən, köhnə nəsrin əsl problemi o idi ki, o, “bu bəzək meyli deyil, rahat və dağınıq nitq çox” səviyyəsində qaldı. O, elmi ifadə dilinə çevrilə bilmədi və açıq dil ola bilmədi. Bu baxımdan türklərin təhsil dili olması üçün insanlar və qurumlar dəyişməli idi. Tanpınarın sözlərinə görə, buna yalnız Tənzimat ilə nail olunub. Tanpınar türk nəsrində əsl dəyişikliyə rəsmi dildən və qəzet məqaləsinin davam etdirilməsinə başlayır. XIX əsrin birinci yarısında islahat tədqiqatlarına nail olmaq üçün dilin sadə və başa düşülən olmasında ictimai dəstəyə ehtiyac mühüm rol oynadı. 1832-ci ildə təqvim-i vekayi və tərcümə otağının yaradılması nəsrə

transformasiya hərəkatının başlanğıcını təşkil edir. Qərbdən gələn tərcümələrə əlavə olaraq, türk nəsrinin inkişafında şərq dillərindən lüğət tərcümələrinin rolu da vacibdir. Bununla belə, bu lüğətlər uzun müddət öz həqiqi funksiyalarını əldə etmədən kimi müvafiq istifadəçilər olmadan qaldı.

Tanpınar buna əlavə edir ki, romançı təxəyyüllə doğulan insanlar gəlmir. Tanpınar inanır ki, 1870-ci ildən sonra türk dilində yeni nəsr yaranmağa başladı. Çünki dildə bu dövrə uyğundur. Tanpınar həmçinin bildirir ki, Zolanın müxalifətinin və yeni realizm yaratmaq səyinin məhsulu olan Əhməd Mithat Əfəndi üslubu dərinləşərsə, Pirandellonun pyesi altı simvolaxtarışına buraxılacaq. Yaşımız nöqteyi-nəzərindən biz Tanpınarın uğursuz hesab etdiyi Əhməd Mithat Əfəndinin texnikasının postmodern roman üçün etibarlı elementlər daşdığı faktı ilə qarşılaşırıq ki, bu halda Tanpınarın tənqidi məhdudiyyətləri göstərir. Bu sərhədlər XIX əsrin romanı çərçivəsində təsvir edilmişdir və deyə bilərik ki, bu, bir tərəfdən modernizmə qədər uzanır. Yuxarıdakı izahatların işığında, XIX əsrdə türk nəsrinin inkişafı üçün Tanpınarın qiymətləndirmələrini iki əsas başlıq altında toplaya bilərik. Birinci tənqidi qiymətləndirmə nəsrdən istifadə edərək ədəbi janrların mümkünsüzlüyü və dilin kifayət qədər inkişafının olmaması ilə bağlı olsa da, ikinci tənqidi qiymətləndirmə Tanpınarın açıq şəkildə müzakirə etmədiyi, lakin onun irəli sürdüyü tezislər sahəsində “gizli” ilə bağlıdır. İlk qiymətləndirmələrində. Bu “qəbul” açıqlığın məna və mənada hədəf kimi qəbul edilib-edilməməsi ilə bağlı mentalitet və estetika problemi ilə əlaqələndirilir. Bu şəkildə bu üç “problemlə” ikisinin mövcudluğunu qeyd etdikdən sonra Tanpınarın ilk tənqidi qiymətləndirmələri çərçivəsində nəzərdən keçirdiyimizi davam etdiririk. Bu kontekstdə qeyd etmək lazımdır ki, müəllif köhnə nəsrin qeyri-adekvatlığından irəli gələn problemlərə, eləcə də insan psixologiyası və təbiətinin idarə edilməsində qeyri-adekvatlıqlara, eləcə də şeirdən nəsr cümləsinin mümkünsüzlüyündən irəli gələn problemlərə diqqət yetirir. Digər tərəfdən, Tanpınarın bu problemlərə tənqidi yanaşması onun öz əsərlərinə tətbiq edildikdə hansı nəticə ilə qarşılaşırıq? Biz bu məsələni tarixi inkişafı nəzərə alan nəzəri çərçivədə araşdırmağa çalışacağıq. Türk dilində nəsrən istifadə edən növlərin inkişafı, bu arada roman, Qərb ölkələri ilə müqayisədə gec idi.

Aydındır ki, Osmanlı türkcəsində paralel inkişaf Qərblə müqayisədə çox gec gündəmə gəlib. Tanpınarın da qeyd etdiyi kimi, türk dili uzun müddət mənanı dəqiq və aydın şəkildə təyin edə bilən, faktiki faktları və akademik araşdırmaları ifadə etmək qabiliyyətinə malik bir dil olma xüsusiyyətini qazana bilməmiş, şeir elementləri nəsrə müəyyən etməyə davam etmişdir. Bu, janrların kifayət qədər fərqlənməməsi və müvafiq olaraq dilin müəyyən janrların tələbatına uyğunlaşdırıla bilməməsi ilə bağlıdır. Burada makro mənada dildə ümumi bir “hekayə” meylinin olduğunu və bu tendensiyanın “nəsr-poeziyanın ayrılmasını” ört-basdır etdiyini qeyd etmək olar: Səyahətnamə yazarlarından yayılan bu tendensiyanın ən fərqli

xüsusiyyəti. Övliya Çələbi kimi Asım və Şanizadə kimi tarixçilərə bütün ədəbi janrların birləşməsidir. Nəsr poeziyadan tam ayırmaq mümkün olmadığı kimi, mövzudan və mətnin bədii olub-olmamasından asılı olaraq nəsr çərçivəsində meydana çıxmalı olan müxtəlif alt janrlar kifayət qədər inkişaf etmək imkanına malik deyildi. Mövzuya mikro səviyyədə baxıldığında, sintaksis və söz seçimi baxımından aydınlığa imkan verəcək bir nizam-intizam, tərif və iqtisadiyyat anlayışının inkişaf etdirilməsinin mümkün olmadığı, yəni heç bir lüğət araşdırmasının aparılmadığı və ya belə bir şey görülməyəcək. inkişafı arzuolunan deyil. Həqiqətən də, bu dil bir növ danışq və bəlağət dili olaraq qalır və ədəbi dəyər də bu funksiyaya aid edilirdi. Bu baxımdan deyə bilərik ki, əski nəsrin əsas problemlərindən biri də onun Qərb mənasında yazı dili yarada bilməməsi, daha çox şeirlə yanaşı, danışq dilinin də təsirinə düşməsidir.

Nəticə. Məqaləni bu şəkildə ümumiləşdirə bilərik ki, Əhməd Həmdi Tanpınar köklərinə, Şərqə dərinə bağlı olan yazıçı olmuşdur. Yazıçı özü də qeyd etmişdir ki, köksüz olan hər şey dəniz üzərində üzən nəsnələrə bənzəyir. Bununla birgə yazıçı köklərə dayanaraq inkişaf etməyin, modernləşməyin tərəfdarı olmuşdur. Onun əsərlərində obrazlar çox zaman üç istiqamətə bölünür. Yeniliyi qəbul edə bilməyənlər, qədimi unudub tamamilə Avropalaşanlar, köklərinə sadıq qalaraq yeniləşməyə can atanlar. Onun məşhur romanı olan “Hüzur” və yaxud “Könül rahatlığı” romanından “İhsan” obrazı sonuncu qeyd etdiyimiz istiqamətin ən bariz nümunəsidir. Məlum olduğu kimi, TənziMAT dövrü özü ilə cəmiyyəti izah olunan üç istiqamətə bölmüşdür. Yazıcının “XIX əsr Türkiyə ədəbiyyatı” kitabında həmin dövrə bağlı tənqidi fikirlər özünü göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 2017. 631 s
2. Erdoğan, M. Bir eleştirmen olarak: Ahmet Hamdi Tanpınar. Dolmabahçe AŞ. Kopernik, 2018. 73
3. Tanpınar, A.H. Edebiyyat üzerine makaleler. İstanbul: Dergah yayınları, 2020, 535 s
4. Tanpınar, A.H. On dokuzuncu asır Türk ediyatı tarihi. İstanbul: Dergah yayınları, 2020. 656 s
5. Tanpınar, Huzur. İstanbul: Dergah yayınları, baskı 26, 2021. 160
6. Tanpınar, Bir ses ormanı. Kültür yayınları, baskı 1, 2022
7. XIX Yüzyıl Türk Edebiyyatı. Anadolu Üniversitesi. 2019
8. A. Uçman, İ. Handan. Bir gül karanlıklarda. Tanpınar üzerine yazılar. İstanbul, 2008
9. <https://www.edebiyatciyim.com/milli-bir-edebiyata-dogru-ahmet-hamdi-tanpınar/>
10. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3758278>

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Firuzə Ağayeva

